

ІЛЛЯ ШРАГ І ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТА» У ЧЕРНІГОВІ

ILYA SHRAG AND THE COMPANY "PROSVITA" IN CHERNIHIV

Биков О.М., д. ю. н.,
старший науковий співробітник,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Університет «КРОК»
<https://orcid.org/0000-0003-4965-696X>

У статті відображається участь визначного українського правника та суспільно-політичного діяча Іллі Шрага у чернігівському товаристві «Просвіта» з розкриттям його ролі у її створенні та забезпеченні організаційно-правових основ функціонування організації. Стверджується, що на початку ХХ століття І. Шраг концентрується на розбудові просвітницького руху на території українських земель. З цією метою він стає одним із фундаторів товариства «Просвіта» у Чернігові, забезпечуючи тісну співпрацю товариства із представниками різних верств українського суспільства. Зазначається, що в діяльності місцевого товариства діяч пропонував використовувати відповідний досвід товариства «Просвіта» у Львові, яке мало значний потенціал культурно-просвітницької та національно-патріотичної діяльності на західноукраїнських землях. Наголошується, що «Просвіта» у Чернігові відігравала значну роль у популяризації ідей українського національного самовизначення серед місцевого населення та усвідомленні його місії щодо розбудови української державності. Відзначається постійне втручання у діяльність організації з боку місцевої влади, яка прагнула максимально обмежити функціонування «Просвіти». Влада безпідставно інкримінувала товариству відсутність масових культурно-просвітницьких заходів, звинувачувала у поширенні незаконної літератури та надмірному впливі на місцеве населення, хоча належних доказів з боку офіційних владних інституцій надано так і не було. Зауважується, що не дивлячись на численні заборони влади та бюрократію, членам товариства все ж вдалося реалізувати значну частину намічених планів на практиці. Ілля Шраг разом з однодумцями налагодив ефективну діяльність серед громадськості в частині піднесення національної свідомості та самоідентифікації українського народу. Завдяки масовим публічним заходам, на які регулярно запрошувались провідні діячі того часу, вдалося підняти українське питання на якісно новий рівень і вкотре актуалізувати потребу в розбудові власної державності із забезпеченням місцевих звичаїв, традицій та рідної мови.

Ключові слова: державотворення, Ілля Шраг, просвітницький рух, товариство «Просвіта», українська державність, Чернігів.

The article reflects the participation of prominent Ukrainian lawyer and socio-political figure Ilya Shrag in the Chernihiv society "Prosvita" with the disclosure of his role in creating and ensuring the organizational and legal foundations of the organization's functioning. It is claimed that at the beginning of the 20th century, I. Shrag increasingly concentrated on the development of the enlightenment movement on the territory of Ukrainian lands. For this purpose, he becomes one of the founders of the "Prosvita" society in Chernihiv, ensuring close cooperation of the society with representatives of various strata of Ukrainian society. It is noted that in the activities of the local society, he proposed to use the relevant experience of the "Prosvita" society in Lviv, which had a significant potential for cultural-educational and national-patriotic activities in the western Ukrainian lands. It is emphasized that "Prosvita" in Chernihiv played a significant role in popularizing the ideas of Ukrainian national self-determination among the local population and awareness of its mission in the matter of building Ukrainian statehood. There is constant interference in the activities of the organization by local authorities, which sought to limit the activities of "Prosvita" as much as possible. The authorities unjustifiably incriminated the society for the lack of mass cultural and educational events, accused it of spreading illegal literature and excessive influence on the local population, although no proper evidence was provided by the official authorities. It is noted that despite the numerous prohibitions of the authorities and bureaucracy, the members of the society still managed to implement a significant part of the intended plans in practice. Ilya Shrag, together with like-minded people, organized work among the public in terms of raising its national consciousness and self-identification of the Ukrainian people. Thanks to mass public events, to which the leading figures of that time were regularly invited, it was possible to raise the Ukrainian issue to a qualitatively new level and once again actualize the need to build one's own statehood while ensuring local traditions and the native language.

Key words: state formation, Ilya Shrag, enlightenment movement, Prosvita society, Ukrainian statehood, Chernihiv.

Актуальність теми дослідження. Питання щодо ролі Іллі Шрага в українському просвітницькому русі на початку ХХ століття є надзвичайно важливим і актуальним. Завдяки активній державницькій позиції він спільно з однодумцями спричинився до заснування цілої мережі просвітницьких закладів на території українських земель. Одним із них стало товариство «Просвіта», засноване у Чернігові у 1906 році, і яке увібрало кращі традиції просвітницького руху, що існував в українських землях ще з середини ХІХ століття. Сподвижницька діяльність І. Шрага сприяла об'єднанню навколо місцевого товариства «Просвіта» провідних діячів того часу, завдяки чому у суспільстві широко утвердились ідеї українського національного відродження.

Стан дослідження. Даному питанню приділяли увагу багато відомих учених, серед яких: Т. Андрусак, В. Бойко, С. Даниленко, Т. Демченко, В. Дубінський, А. Катренко, Я. Катренко, О. Кривобок, М. Мінченко, А. Нітченко, О. Оніщенко, О. Федьков, С. Фомська. Водночас комплексне дослідження, яке відображало б участь Іллі Шрага у діяльності товариства «Просвіта» у Чернігові, на сьогоднішній день відсутнє.

Метою і задачею статті є розкриття особливостей діяльності Іллі Шрага у товаристві «Просвіта» у Чернігові

з розкриттям його ролі у заснуванні організації, визначенні її основоположних засад діяльності та значенні для українського просвітницького руху на початку ХХ ст.

Постановка проблеми. Революційні події 1905–1907 років суттєво похвалили національно-культурні рухи в українських землях. Правове оформлення «Просвіти» території Наддніпрянщини на пряму пов'язано з Маніфестом царя від 17 жовтня 1905 р., де офіційно проголошувалося право засновувати товариства національного змісту. Впродовж тривалого часу саме «Просвіта» забезпечувала об'єднання української інтелігенції задля ефективної діяльності на користь рідного народу. Одним із керівників та ідейних натхненників товариства «Просвіта» у Чернігові став визначний українських адвокат, громадсько-політичний та культурно-просвітницький діяч Ілля Шраг. Завдяки його просвітницькій роботі вдалося об'єднати провідних діячів того часу на ниві розбудови української державності, відстоювання прав та інтересів рідного народу, поставити українське питання на широкий суспільний загал.

Виклад основного матеріалу. Після розпуску І Державної Думи діяльність І. Шрага зосереджується на розбудові просвітницького та державницького руху на території українських земель [5, с. 242]. Левову частку свого часу

він приділяє Чернігівщині, у зв'язку з чим стає ініціатором створення цілого ряду культурно-просвітницьких товариств та організацій. Одним із них було Чернігівське товариство «Просвіта» [6], яке заклало потужні підвалини у національно-культурного відродження України, і завдяки якій вдалося поширити ідеї національної самосвідомості серед широких верств населення того часу [10, с. 420–421].

При визначенні організаційно-правових засад діяльності чернігівської «Просвіти» І. Шраг пропонував брати за основу діяльність товариства «Просвіта» у Львові, яке активно функціонувало ще з 1868 року і мало величезний досвід культурно-просвітницької діяльності в краї. Аналізуючи діяльність товариства, вчений Т. Андрусак зазначив, що «Просвіта» спонукала до більш інтенсивного розвитку не тільки просвітницької діяльності серед найширших українських верств, але й спричинилася до піднесення й подальшого розвитку економічного та політичного життя, освіти, науки, культури в її найрізноманітніших проявах, інших аспектів суспільного буття народу. Отже, одним з головних наслідків її діяльності, безперечно, слід вважати піднесення національної самосвідомості народу, вплив на розвиток української правової думки, формування у народу розуміння важливості боротьби за власну державність» [1, с. 160].

Юридичною датою заснування товариства «Просвіта» у Чернігові вважається 27 грудня 1906 року [9, с. 186]. З моменту заснування «Просвіти» І. Шраг представляв її керівний склад і був заступником голови, відповідаючи за організаційні основи функціонування організації. Перші загальні збори відбулися у приміщенні Чернігівської міської управи за головування І. Шрага, який на той момент мав вагомий досвід депутатства у стінах Державної Думи, очолюючи українську парламентську громаду. Даний захід супроводжувався чималою кількістю виступів і промов, де деталізувалася робота товариства з обговоренням її принципів та концепції. Дослідниця С. Фомська з цього приводу зазначила: «на початку зборів І.Л. Шраг зачитав присутнім статут товариства. Виступали М. Коцюбинський та М. Вороний, які повідомили про намір відкриття в Чернігівській губернії шкіль, бібліотек та читальне в українському дусі... На зборах було також обрано членів правління товариства. До списку увійшли: І. Шраг – адвокат, В. Коцюбинська – дружина М. Коцюбинського, М. Коцюбинський... Головою товариства «Просвіта» було обрано М. Коцюбинського» [9, с. 186].

Із самого початку існування «Просвіти» серед провідних кіл української інтелігенції з'явилися надії на те, що з її ініціативи суттєво поживається робота з популяризації ідей національної самостійності серед населення. Однак такі ініціативи постійно зустрічали суттєві перепони з боку офіційної адміністрації, яка прагнула максимально обмежити діяльність товариства. Влада звинувачувала товариство у тому, що воно не організувало офіційних культурно-просвітницьких заходів. Крім того «Просвіта» обвинувачувалась у тому, що не повідомляла губернатора про зміни у складі свого керівного органу, однак відповідних доказів надано не було. Зокрема з цього приводу І. Шраг зазначав, що перші кроки її діяльності «викликали заборони та перешкоди з боку адміністрації, що значно обмежили діяльність молодого товариства; що далі, то більшали утиски, зростала та міцніла реакція, зростали і перешкоди, «Просвіта» опинилася в такому стані, що мусила цілком обмежити свою роботу» [11, с. 2]. Діяч зауважував, що такі звинувачення є безпідставними і направлені насамперед на дискредитацію діяльності товариства. З метою об'єктивності, І. Шраг наводив приклади активної діяльності товариства та зростання його авторитету серед місцевого населення.

Численні утиски місцевої адміністрації щодо діяльності товариства завжди були в полі зору І. Шрага. Про

конкретні випадки він повідомляв у газеті «Рада», зауваживши: «... було заборонено: кіоск для продажу книжок, продаж книжок і часописів в помешканні «Просвіти», одкриття складу видань петербурзького добродійного товариства; на повідомлення ради, що в помешканні «Просвіти» мають одбуватись для членів «Просвіти», вечірки з рефератами, їх було заборонено, і тільки після «переписки» з поліцією і особистих переговорів, рада дістала повідомлення, що вечірки в «Просвіті» можуть одбуватись на підставі «закона о собраниях». Коли рада заходила упорядковувати вечір, присвячений пам'яті Шевченка, поліцеймейстер одмовився підписати афішу і вимагав, щоб йому подано було дозвіл «попечителя учеб. округа»; довелося посилати до «попечителя» члена ради і тоді тільки, коли попечитель повідомив, що такі вечори одбуваються «явочним порядком», через що він не може давати «дозволу», поліцеймейстер підписав афішу» [11, с. 3].

Незважаючи на політику місцевої влади, з 1907 року одним із важливих векторів практичної діяльності «Просвіти» стала його систематична участь у акціях загальноукраїнського масштабу. І. Шраг перебував у статусі заступника голови товариства [3, с. 143–144]. Керівний склад товариства «Просвіта» провів 45 засідань, на яких розглядалися важливі питання організаційного характеру, аналізувалися проблеми щодо створення українських кафедр в університетах, обґрунтовувалась необхідність початкової освіти для українських селян, започатковувались етнографічні порівняльні традиції та вирішувались актуальні питання українського національного відродження.

Діяч відзначав важливу культурно-просвітницьку місію товариства. Акцентував на його діяльності у сфері відкриття народних читалень і залучення до бібліотек широкого кола осіб. Значну діяльність товариство спрямовувало на придбання українських видань. Багато із них було подаровано авторами та видавцями. Таким способом «Просвіта» одержувала майже всі українські часописи, що видавалися на території імперії та за кордоном. Аналізуючи роботу читалень, І. Шраг зазначив: «читальня «Просвіти» була що-дня одкрита в призначений час в помешканні т-ва; починаючи з 5 березоля було 1192 читачів; з бібліотеки, починаючи теж з 5 березоля і до кінця 1907 р. користувалися книжками 61 член, які взяли 485 книжок; було одкрито дві філії «Просвіти» в Ніжині і в Козельці...» [11, с. 2]. З 1908 року читальня функціонувала на стабільній основі, що сприяло суттєвому розширенню книжкового фонду товариства.

Поряд з роботою читалень, у цей період за ініціативи товариства проводилось ряд публічних заходів, де піднімалися важливі питання українського національно-патріотичного і культурно-просвітницького руху. Зокрема товариство офіційно звернулося до представників української трудової громади у II Державній думі з питань щодо захисту прав та інтересів місцевого населення. Водночас товариство ініціювало офіційне звернення до студентів Київського університету, засвідчивши їм свою підтримку з приводу публічних заходів щодо їх мовозахисної діяльності [4, с. 12]. Такі звернення та ініціативи часто формувалися за безпосередньої участі Іллі Шрага, який регулярно акцентував на постійній боротьбі за права та свободи українського народу, зокрема у частині відстоювання власних національно-культурних ідей [8, с. 165]. Зауважимо, що досвід такої боротьби діяч значною мірою почерпнув перебуваючи у стінах I Державної Думи поступово проєктуючи його на діяльність «Просвіти». Можемо простежити, що основні ідеї та постулати, виголошені І. Шрагом у парламенті, знайшли своє реальне відображення у громадсько-просвітницькому житті України вже після розпуску парламентської інституції.

Чималу увагу І. Шраг приділяв відкритим зустрічам з місцевим населенням, де спільно з М. Коцюбинським

(на той час головою «Просвіти»), широко популяризували ідеї культурного та національного відродження України. У ході таких зустрічей жителям роз'яснювались також їх права та свободи, обговорювалося насущні проблеми українського селянства. Природно, що такі зустрічі викликали протидію офіційної влади, яка ще більше посилювала тиск на діяльність «Просвіти». Як наслідок – І. Шраг разом з однодумцями був виключений із членів товариства. Сам діяч з цього приводу зауважив, що утиски «Просвіти» з боку офіційної влади суттєво зросли. Публічні заходи, які проводились товариством довелось припинити. Крім того члени товариства зазнавали постійного переслідування, поліцейські органи постійно втручалися у її роботу. Зазначені події призвели до того, що вже з 1910 року у діяльності організації помічається суттєвий спад. На офіційних заходах було заборонено читати твори рідною мовою, не було надано дозвіл на виставу за участю М. Заньковецької, а до кінця року у приміщенні «Просвіти» проводились регулярні обшуки, хоча нічого забороненого знайдено не було [11, с. 3].

Дещо пізніше у 1911 році І. Шрагу вдалося повернутися до керівних органів товариства «Просвіта» і навіть тимчасово очолити його. Однак владна політика стосовно товариства не змінилася, було заборонено заходи присвячені 50-літньому ювілею Тараса Шевченка, систематично здійснювались поліцейські обшуки, що у підсумку призвело до закриття товариства.

Після лютневої революції 1917 року поступово відкривався шлях до широких демократичних перетворень в межах колишньої імперії. Вона дала поштових для розвитку національно-визвольних рухів пригноблених народів, у тому числі й українського. Відразу ж після повалення самодержавства І. Шраг опиняється в центрі громадсько-політичного життя Чернігівщини, фактично очолює і національний рух [4, с. 12]. В цей період можемо спостерігати надзвичайно бурхливу діяльність діяча. Його обирають головою об'єднаного комітету громадських організацій Чернігова. У цей час він очолює

губернський виконавчий комітет [7, с. 58], який був заснований 8 березня 1917 року [2, с. 21]. Майже одночасно з цим він обирається гласним міської думи, гласним губернського земства, повертається до керівництва відновленої «Просвіти», яка поновила свою діяльність 28 березня 1917 року.

Після відновлення товариства основна його робота була сконцентрована на функціонуванні бібліотечної, шкільної, лекційної, етнографічної та видавничої секцій. У цей період виникла проблема з приміщенням для регулярних засідань товариства. Зрештою його було знайдено у залі колишнього дворянського зібрання. 24 квітня 1917 року Ілля Шраг увійшов до складу Ради товариства, чисельність якої сягала 15 осіб. Діяч очолив організацію і координував її діяльність з питань діяльності секцій організації, роботи філій товариства по населених пунктах Чернігівщини, інших питань культурно-просвітницького спрямування. За сприяння І. Шрага чисельність «Просвіти» постійно зростала, а його роль у справі популяризації просвітницьких ідей у суспільстві була однією із ключових на той час.

Висновки. На початку ХХ ст. на території Наддніпрянщини склались передумови для розбудови просвітницького руху та створення у зв'язку із цим цілого ряду товариств та організацій. Одним із таких товариств стала чернігівська «Просвіта», завданням якої стало утвердження самосвідомості, розвиток та відродження народних звичаїв, культури і традицій. І. Шраг був одним з ідейних натхненників товариства та його активним учасником. Він належав до тих осіб, хто став на захист українського слова, закликав до використання рідної мови у всіх сферах життєдіяльності українського суспільства, відродження місцевих звичаїв і традицій. Своєю діяльністю Ілля Шраг на практиці засвідчив необхідність боротьби українського народу за своє національне самовизначення, показав приклад неухильної боротьби за права українського народу і був одним із провідників просвітницького руху після повалення самодержавства.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрусак Т. Роль «Просвіти» у розвитку української правової думки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Вип. 19. С. 160–164.
- Бойко В. М., Демченко Т. П., Оніщенко О. О. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. Чернігів : Сіверянська думка, 2003. 126 с.
- Демченко Т. Батько Шраг : монографія. Чернігів : Десн. правда, 2008. 264 с.
- Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському). Київ : [б. в.], 2009. 64 с.
- Кривобок О. Територіальні зв'язки як чинник формування партійно-політичної і адміністративної мережі на півночі Лівобережної України (початок ХХ ст.). *Регіональна історія України* : зб. наук. ст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 233–246.
- Мінченко М. В. *Адвокатура міста Чернігова 1885–1915 рр. Правозахисний рух: історія та сучасність* : 9 Всеукр. студ. наук.-практ. конф. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/6757> (дата звернення: 15.06.2022).
- Нітченко А. Чернігівський губернський виконавчий комітет: засади створення, структура та склад. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. Київ, 2013. Випуск 77 (№ 10). С. 57–60.
- Федьков О. М., Дубінський В. А. Українські ліберали про шляхи і засоби врегулювання аграрних відносин на початку ХХ ст. в Наддніпрянщині. *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*. 2011. Вип. 2. С. 154–173.
- Фомська С. М. Становлення та діяльність чернігівської «Просвіти» (1906–1908 рр.). *Сіверянський літопис*. 2010. № 2–3. С. 185–192.
- Фомська С. М. Порівняльна характеристика статутів Чернігівського товариства «Просвіта» 1906 і 1920 рр. *Сіверщина в історії України* : зб. наук. пр. Київ : Глухів, 2013. Вип. 6. С. 420–423.
- Чернігівець (І. Шраг). Доля Чернігівської «Просвіти». *Рада*. 1912. № 48. С. 2–3.